

Наталія ЧЕРКАСЬКА (Київ)

ПОЛЬСЬКА ШЛЯХТА НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ: НАЦІОНАЛЬНА ІДЕЯ ЧИ КРАЙОВА ІДЕОЛОГІЯ?

Проблема співіснування поляків, українців і росіян у складі Російської імперії початку ХХ ст. зазвичай досліджується крізь призму історичного досвіду періоду Речі Посполитої, нинішні оцінки не враховують тогочасні історичні реалії. Зокрема, не беруть до уваги, що польська шляхта, яка була власницею 9/10 маєтків на Правобережній Україні, пройшовши через поразки національних повстань 1831 та 1863 рр. і пов'язані з цим репресії та рестрикції з боку царського уряду, змушена була пристосовуватися до нової ситуації, шукати компромісів з оточенням. Полякам як складовій багатонаціонального населення Правобережної України відмовляють у любові до землі, якою вони володіли, та до краю, де мешкали їхні прашури.

Наріжним каменем в українсько-польських взаєминах на території Правобережної України початку ХХ ст. було земельне питання. Близько 7 тис. російських і польських землевласників, яким загалом належало 6500 тис. дес., мешкали, за переписом 1897 р., в оточенні 6 млн українських селян, котрі займали 4010 тис. дес. землі¹.

На зламі ХІХ–ХХ ст. українське та польське населення Російської імперії було урізане в політичних правах; українську та польську мови в офіційному діловодстві заборонено. За переписом 1897 р., серед населення Південно-Західного краю* майже 325 тис. осіб визнавали рідною польську мову, або 3,4% населення. З них близько 185 тис. мешкали у Волинській губернії, 72 тис. – у Подільській губ.; 68 тис. – у Київській губ.².

Польське населення Правобережної України було строкатим з огляду на соціальний стан. Лише 15–20 тис. осіб, виокремившись від декласованої шляхти, були власниками маєтків понад 100 дес. землі. Маєтки площею від однієї тисячі до 80 тисяч дес. 1890 р. становили близько 25%.

¹ Див.: Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914: Поляки в соціоетнічних конфліктах/ Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1998. – С. 309.

* Київська, Подільська та Волинська губернії у 1831–1917 рр. становили за адміністративно-територіальним поділом Російської імперії Південно-Західний край, що являв собою Київське генерал-губернаторство. У сучасній вітчизняній науковій літературі усталась історична назва регіону – Правобережна Україна.

² Кравців Б., Кубійович В., Оглоблин О., Лисяк-Рудницький І. Поляки на Україні// Енциклопедія українознавства – Львів, 1996. – Т. 6. – С. 2221.

Поводження поляків на Правобережній Україні впродовж 1793–1914 рр., їхні взаємини з російським урядом та українським населенням охарактеризував (із залученням широкого масиву архівних джерел з фондів російських центральних і місцевих органів влади) Даніель Бовуа³. Львівський історик Богдан Гудь у нещодавно опублікованій монографії, проаналізувавши поведінку поляків на українських землях, виявив чинники, що спричинилися до польсько-українських конфліктів на Правобережній Україні, зокрема в 1917–1921 рр., наголошуючи на соціально-етнічному характері конфлікту⁴.

Історична свідомість і ідеологія полонізованої шляхти колишнього Великого князівства Литовського, яка мешкала у XIX ст. на території Західного краю Російської імперії, потрапили в останнє десятиріччя минулого століття до сфери наукових інтересів дослідників з Польщі, Литви та Білорусі. Ця проблема обговорювалася на міжнародній конференції “Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu”, що відбулася 1998 р. в Познані, з ініціативи Інституту історії Познанського університету ім. А. Міцкевича. Дослідники дійшли висновку, що “крайовосць” (калька з польської*, що вживається в літературі на ознаку феномена подвійної історичної свідомості литовської та білоруської шляхти початку XX ст.) ґрунтувалася на ідеї політичної нації. Це явище трактують не лише як ідеологію, а й як рису свідомості частки суспільства білорусько-литовського краю, що став батьківщиною як для білорусів і литовців, так і для поляків, євреїв, росіян⁵. На сьогодні є досить велика наукова література з цього питання (зокрема праці Ю. Бардаха, О. Латишонка, А. Смалянчука, Д. Шпопера та ін.)⁶. Науковий доро-

³ Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор: Польська шляхта між царизмом та українськими масами (1831–1863) / Пер. з фр. З. Борисюк. – К., 1996. – 416 с.; *його ж.* Битва за землю в Україні, 1863–1914... – 334 с.; *його ж.* Російська влада та польська шляхта в Україні (1793–1830) / Пер. з фр. З. Борисюк. – Львів, 2007. – 296 с.

⁴ Гудь Б. Загибель Аркадії: Етносоціальні аспекти українсько-польських конфліктів XIX – першої половини XX століття – Львів, 2006. – 446 с.; Лавринович О. Загибель Аркадії // Каменяр. – 2007. – Січень–лютий.

* Від пол. “krajowość” – “місцеві риси”; “особливості даної країни”.

⁵ Див.: Krajowość – tradycje zgody narodów w dobie nacjonalizmu: Materiały z międzynarodowej konferencji naukowej w Instytucie Historii UAM w Poznaniu (11–12 maja 1998) / Pod red. J. Jurkiewicza. – Poznań, 1999.

Звіт про конференцію див.:

<http://kamunikat.net.iig.pl/www/czasopisy/almanach/01/01chronika.htm>

⁶ Bardach J. O dawnej i niedawnej Litwie. – Poznań, 1988; *idem.* Wieloszczeblowa świadomość narodowa na ziemiach litewsko-ruskich Rzeczypospolitej w XVII–XX w. // Pamiętnik XV powszechnego zjazdu historyków polskich. – Gdańsk; Toruń, 1995. – Т. 1. – Cz. 1. – S. 31; *idem.* Polacy litewscy a inne narody Litwy historycznej. Półba analizy systemowej // Belarus. Lithuania. Poland. Ukraine. – Lublin; Rome, 1994. – S. 366; Radzik R. Między zbiorowością etniczną a wspólnotą narodową: Białorusini na tle przemian narodowych w Europie Środkowo-Wschodniej XIX stulecia. – Lublin, 2000. – S. 108–127; Szpopera D. Sukcesorzy Wielkiego Księstwa: Myśl polityczna i działalność konserwatystów polskich na ziemiach litewsko-białoruskich w latach 1904–1939. – Gdańsk, 1999; *idem.* Krajowość i konserwatyzm – wokół myśli i dzieła Konstancji Skirmunt // “Pro Fide, Rege et Lege”. – 2001. – № 1 (39); Смалянчук А. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях. 1864–1917 г. – Гродна, 2001. – 324 с.; Токць С.

бок становлять як праці загально-історичного характеру, що висвітлюють польсько-литовсько-білоруські взаємини, так і присвячені окремим діячам консервативного руху – Романові Скирмунту, Міхалу Ромеру, Констанції Скирмунт, Едуарду Войниловичу та ін., їхньому світогляду.

Поширення територіального патріотизму⁷ в середовищі шляхти Правобережної України на початку ХХ ст. розглядається насамперед з огляду на творчий доробок В'ячеслава Липинського⁸, який вперше в українській історіографії висунув тезу про єднальну роль політичної еліти в суспільстві. Свої переконання В. Липинський втілював також у публіцистичній діяльності (“у напрямі національного відродження польщених укр[аїнських] верств”⁹), об’єднавши однодумців – “українців польської культури” – навколо часопису “Przegląd Krajowy” (1909). Згаданий аспект діяльності висвітлює, наприклад, Богдан Ганцаж, автор першої у Польщі монографії, присвяченої В. Липинському¹⁰.

Н. Яковенко, досліджуючи генезу поглядів В. Липинського на проблему “етнічного русина, політичного поляка”, подвійної свідомості полонізованої шляхти часів Речі Посполитої, наголошує, що то був соціальний компроміс між “територіально-національним патріотизмом” і “патріотизмом політичним”¹¹.

Вплив крайової ідеології на середовище аристократичних родин польського походження зокрема спроби замирення з українцями, обґрунтування зростання політичної діяльності поляків Правобережної України на початку ХХ ст., у працях

Націятворчия працэсы на Гарадзеншчыне ў 19 – пачатку 20 ст. // Гістарычны альманах. – 2002. – Т. 6. – С. 130–151.

⁷ *Лисяк-Рудницький І.* Козацький проект Міхала Чайковського під час Кримської війни: аналіз ідей // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе: У 2 т. – Т. 1. – К., 1994. – С. 251–263.

⁸ *Lipiński W.* Szlachta na Ukrainie: 1. Udział jej w życiu narodu ukraińskiego na tle jego dziejów. – Kraków, 1909; *idem.* Z dziejów Ukrainy: Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Święcickiego i Tadeusza Ryłskiego. – Kraków, 1912; *Липинський В.* Україна на переломі, 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в 17-ім столітті – Відень, 1920; *його ж.* Листи до братів-хліборобів: Про ідею і організацію українського монархізму – Відень, 1926.

⁹ Цит. за ст.: *Ганцаж Б.* Збірка “Z dziejów Ukrainy” – генеза, конструкція зміст, рецепція // Молода нація. – 2002. – № 4 (25). – С. 16. Лист В. Липинського до І. Франка (20.08./2.09.1912) див.: В'ячеслав Липинський: З епістолярної спадщини. Листи до Д. Дорошенка, І. Кривецького, Р. Метика, О. Назарука, С. Шелухіна / Упор., автори вступ. ст. і коментарів Т. Осташко, Ю. Терещенко – К., 1996. – С. 196.

¹⁰ *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska...: Zarys życia i działalności Wadawa Lipińskiego. 1882–1914. – Kraków, 2006. – S. 119–147; *Лисяк-Рудницький І.* В'ячеслав Липинський: державний діяч, історик та політичний мислитель // *Лисяк-Рудницький І.* Історичні есе. – Т. 2. – С. 143–152; *Потульницький В.* Роль польської шляхти у формуванні світоглядних та ідеологічних засад українського монархізму в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. // Проблеми слов'янознавства – 2000. – Вип. 51. – С. 57–68; <http://www.lnu.edu.ua/page/n51/07.pdf>; *Гирич І.* В'ячеслав Липинський у довоєнний час (у світлі листування з культурними діячами України) // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна / Ред. Я. Пеленський – К., 1994. – С. 143–149.

¹¹ *Яковенко Н.* Gente Ruthenus natione Polonus – зміст і еволюція поняття у баченні В'ячеслава Липинського // В'ячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина... – С. 97–102; <http://www.ukrterra.com.ua>

вітчизняних істориків лише побіжно згадується¹². Більше уваги приділено підприємницькій і благодійницькій діяльності вищих соціальних верств, їх співробітництву з російськими поміщиками через спільність економічних інтересів.

Діяльність депутатів Державної думи – польських великих землевласників з Правобережної України (1906) – з огляду на їхні політичні погляди спеціально не досліджувалась. Хоча вперше після поділів Речі Посполитої польське дворянство українських земель у складі Російської імперії дістало змогу впливати на законотворчий процес, урівнявшись у правах з росіянами. Натомість численні праці присвячено діяльності фракцій Державної думи чотирьох скликань (1906–1914), створених як за партійною, так і за національною ознакою (зокрема Польського кола). Функціонування Територіального кола, або польсько-литовсько-білоруської групи, що об'єднало польських депутатів з території Західного краю Російської імперії, висвітлено в працях білоруських і литовських істориків. Наголошується, що до російського парламенту увійшли представники ліберально-консервативного напрямку крайової ідеології

Джерельна база нашої статті охоплює, зокрема, матеріали з колишніх магнатських архівів – епістолярії учасників подій 1905–1907 рр. Про громадське значення таких джерел засвідчує, наприклад, той факт, що листи з Петербурга Франциска-Салезія Потоцького (1877–1949) до дружини Марії-Малгожати з дому Радзивілів (1875–1962), написані під час відкриття та роботи I Державної думи (1906), друкували в газеті “Czas” у Кракові¹³. Родинна кореспонденція, хоча й фрагментарно, віддзеркалює зв'язки з діями білорусько-литовського консервативного руху, зокрема з редактором іх друкованого органу “Kurier Litewski” Чеславом Янковським (з грудня 1905 р. до жовтня 1907 р.).

Інший комплекс використаних епістолярних джерел становить листування у 1906–1907 рр. оточення Франциска-Ксаверія Замойського (1826–1916), який походив з угорської лінії відомого магнатського роду і час від часу мешкав у маєтку Молочки поблизу Чуднова. Маєток належав Марії-Елеонорі Любомирській (1862–1945), його доньці від шлюбу з Альбертіною Гижицькою. Сповідуючи консервативні політичні погляди, Франциск-Ксаверій Замойський активно вступав у полеміку на шпальтах місцевої польської преси (відгуки на його публікації містить згадана кореспонденція). До кореспондентів графа належали такі непересічні особи, як один з керманців краківських консерваторів (“станьчиків”) граф Станіслав Тарновський (1837–1917); князь Роман-Даміан Сангушко зі Славути (1832–1917)¹⁴; Станіслав Грохольський (1835–1907), власник маєтку П'ятничани

¹² *Гирич І.* Польська емансипація і українська самостійницька ідея на Наддніпрянщині у другій половині XIX – початку XX ст. // *Війна і мир, або “українці – поляки: брати/вороги, сусіди...”*. – К., 2004. – С. 382–390; *Бурда І.* Національне питання в Росії (за матеріалами Державної думи 1 та 2 скликань): Автореф. дис. ... канд. іст. н. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2004.

¹³ *Potocka M.* Z moich wspomnień: Pamiętnik / Opr. E. Koźowski. – London, 1983. – Aneks 4.

¹⁴ *Черкаська Н.* Листи князя Романа-Даміана Сангушка, останнього власника Славутського маєтку з родових фондів ЦДАК України // *Сангушківські читання: Зб. наук. праць*. – Львів, 2004. – С. 97.

у Подільській губ. – родич Володимира Грохольського (1857–1914), засновника газети “Dziennik Kijowski” (1905) та її редактора з 1906 до початку 1909 р. У листуванні викладено передісторію об’єднання представників ліберально-консервативної течії польської громадсько-політичної думки на Правобережній Україні в Польську крайову партію в Київській, Волинській і Подільській губерніях.

Об’єктом дослідження є вищі суспільні верстви польського походження в соціально-економічному та політичному аспектах. Предмет дослідження становить опосередковане історичними обставинами початку ХХ ст. світосприйняття польських великих землевласників на Правобережній Україні. Саме із земельною власністю у кордонах Російської імперії, маєтками, що асоціювалися у шляхти з поняттям “мала батьківщина” (“ojcowszczyzna”) і опинилися під загрозою внаслідок політики русифікації, пов’язане поширення крайової ідеології на території дев’яти губерній Західного краю на початку ХХ ст.

1. “Якщо скрутним є становище поляків у Королівстві [Польському], наша [ситуація] набагато скрутніша та складна...”. Русифікаторська політика царського уряду мала на меті обмеження польського впливу, передусім зменшення частки польського землеволодіння. А вже після скасування кріпацтва головним мірилом соціально-економічного статусу стала площа землеволодіння. Незважаючи на кількісну перевагу російських поміщиків, польська земельна власність переважала (станом на 1861 р. полякам належало 5/6 земельних володінь¹⁵).

Формальним приводом розгортання русифікації на Правобережній Україні було придушення польського Січневого повстання. Проте в регіоні підтримка повстання не була масштабною. Конфіскації польських маєтків (144 випадки) за участь у повстанні не дали очікуваних результатів. Відсутнього удару завдали польським землевласникам вже в січні 1864 р., коли було введено загальний податок у розмірі 10% (з 1868 р. – 5%) річного прибутку землеволодіння з метою компенсації витрат на судові та матеріальне утримання поляків, засуджених за участь у повстанні 1863 р.

Політика витіснення поляків з їхніх маєтків і притягнення в регіон російських землевласників одержала юридичне обґрунтування в низці законів, урядових упродовж 1865–1895 рр. Ще закон від 5 березня 1864 р. передбачав надання пільг росіянам у придбанні казенних і приватних маєтків у Західному краї, але так і не був реалізований. А 10 грудня 1865 р. осіб польського походження позбавлено права набувати знову маєтки в Західному краї будь-яким шляхом, за винятком успадкування за законом.

Переобтяжені боргами володіння (найбільше таких виявилось на Поділлі) були найуразливішою часткою спадщини – маєтки виставляли на продаж. У Волинській губернії, наприклад, у такий спосіб садиби відомих аристократичних родин, де зберігалися родові архіви та колекції (Червона Грохольських і Івниця Шодуарів у Житомирському пов.), перейшли у власність Миколи Терещенка сина купця з Глухова, який став заможним цукрозаводчиком. Загалом братам

¹⁵ Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914... – С. 77.

Миколі та Федору Терещенкам вдалося набути у землевласників переважно польського походження близько 200 тис. дес. землі¹⁶.

Влада зіткнулась із серйозними порушеннями закону – переуступками російськими поміщиками придбаних на пільгових умовах земель у довготривалого користування, а також у заставу особам польського походження¹⁷.

У річці русифікації краю з березня 1891 р. іноземним підданам було заборонено набувати земельну власність у Російській імперії. Цей закон спрямовувався проти польських родин – великих землевласників, яким належали також маєтки, розташовані в кордонах Пруссії та Австрії.

Потоцькі, Сангушки, Замоїські, Чарторийські та інші, у XVI–XIX ст. власники маєтків на Правобережній Україні, – становили також еліту Галичини. Впродовж XIX ст. вони юридично підтвердили титули на території імперії Габсбургів, на них поширювалися політичні права, якими користувалася місцева знать. Представники названих родів справляли сенаторські уряди, входили до вищих представницьких установ крайового та імперського рівня.

Отож польські аристократичні родини, які до поділу Речі Посполитої посідали маєтки на етнічних українських землях, особливо у прикордонній частині Волині та Галичини, постали перед вибором. Дехто з різних причин відмовився від українських маєтків (або, як Браницькі, їх частини) на користь російського уряду, що придбав їх за символічну суму; виставляли переобтяжені боргами маєтки на публічні торги (Плятери). Інші родини змушені були розділитися. Молодші члени прийняли російське підданство, зберігши маєтки на Волині та Поділлі. Так вчинили, зокрема, Юзеф-Миколай (Йосип) Потоцький з ланьцутської гілки роду (молодший син намісника Галичини, П ланьцутського ордината Альфреда Потоцького) і родич його матері Роман-Даміан Сангушко з ковельської лінії (старший брат майбутнього намісника Галичини Євстафія Сангушка).

Такі кроки зумовлені були бажанням врятувати родинні садиби від конфіскації російським урядом. Подібна доля спіткала маєтки княгині Гогенлоє, спадкоємиці несвізьких Радзивілів, через відмову її синів прийняти російське підданство.

Наведені приклади лише ілюструють обставини, в яких опинилися великі землевласники польського походження на Правобережній Україні наприкінці XIX ст.

Із 3386 польських маєтків на Правобережній Україні у 1890 р. 800 маєтків (площею від однієї тисячі до 80 тис. дес.), що становили 23,62% польських маєткових земель, належали шляхті. Лише 83 з 800, або 2,45% маєтків, площа яких сягала від 5 тис. до 80 тис. дес., були власністю найзаможнішого привілейованого прошарку.

¹⁶ *Aftanazy R. Dzieje rezydencji na dawnych kresach Rzeczypospolitej. Województwo kijowskie. – 2-e wyd. – Wrocław, 1997. – Т. 11. – S. 176, 210, 314* *Донік О. Добродійна та культурно-освітня діяльність родини Терещенків в Україні (друга половина XIX – початок XX ст.): Автореф. дис. ... канд. іст. н. / Київський національний університет імені Тараса Шевченка – К., 2001.*

¹⁷ ЦДДАК України – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13.

За підрахунками Д. Бовуа, зробленими на підставі архівних джерел¹⁸, у 1890 р. загальна кількість польських маєтків розподілялася по губерніях у такий спосіб: Київська губ. – 837 (24,71%), Подільська губ. – 1257 (37,12%), Волинська губ. – 1292 (38,15%)¹⁹.

Поляки різними способами намагалися зберегти за собою земельну власність і чинили пасивний опір російським урядовцям. Відомі численні випадки фіктивної передачі маєтків у оренду та заставу, дарування землі в доживоття (довічну власність).

Це змусило генерал-губернатора О. П. Ігнат'єва заборонити з 1890 р. передачу землі в довічну власність. Остання обставина вкупі з іншими заходами царського уряду, як-от заборона купувати частини спадщини і дозвіл на успадкування лише подружжям та по прямій лінії; нарешті, відмова дворянам польського походження в праві звертатися до Дворянського банку, створеного 1885 р., – призвели у 1898 р. до зміни пропорції в площі землеволодіння на користь росіян (3380 тис. дес. проти 3080 тис. дес.)²⁰.

У Російській імперії існував поділ нерухомості на *родові* та *набуті* (“благоприобретенные”) маєтки. Різновидом майоратів (неподільної великої земельної власності, що передавалася старшому синові) були *казанні маєтки*. У казанний маєток могла обертатися лише нерухомість родова або набута (положення від 16 липня 1845 р.). Площа таких маєтків не мала бути менше 5 тис. дес. і перевищувати 80 тис. дес. Разом з такими маєтками не підлягали поділу родинні архіви, фамільні цінності тощо²¹. Майорати у Російській імперії до кінця XIX ст. належали полякам. Отже, у Петербурзі впродовж 1891–1895 рр. розглядали ймовірні наслідки у разі заборони полякам заповідати земельну власність по прямій лінії і запровадження майоратів для росіян.

Законодавча ініціатива російського уряду зумовлена була також напливом іноземних колоністів насамперед з Привісленського краю*. Тільки у Волинській губ. станом на 1890 р. налічувалося близько 200 тис. осіб іноземних поселенців²². Тому генерал-губернаторам надавали повне дискреційне право розпорядитися долею поселенців у дев'яти губерніях Західного краю.

Зіткнувшись із безліччю адміністративних порушень, київський генерал-губернатор О. П. Ігнат'єв ініціював закон від 19 березня 1895 р., що дозволив

¹⁸ Там само. – Оп. 611. – Спр. 217.

¹⁹ Бовуа Д. Битва за землю в Україні, 1863–1914... – С. 65, 61.

²⁰ Там само. – С. 306.

²¹ “К принадлежностям заповедных наследственных имений относятся фамильные бумаги, драгоценности или произведения искусств, собрания редкостей, книг и тому подобные, именно в акте учреждения таковых имений означенные. 1845 июля 16 (19202), ст. 14”. Див.: Законы гражданские с разъяснениями Правительствующего Сената и комментариями русских юристов / Сост. И. М. Тютрюмов – М., 2004. – Кн. 2. – Разд. 1. – Гл. 1. – П. 391.

* З 1867 по 1917 р. у Російській імперії офіційна назва 10 губерній Царства Польського (поляки вживають назву Королівство Польське). З 1875 р. – генерал-губернаторство з центром у Варшаві.

²² ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 16.

іноземним поселенцям, які прийняли російське підданство, та особам, які переселилися з Привісленського краю, право купівлі землі у Волинській губ.

Русифікаторська політика уряду не дала відчутних результатів. Процес розпаду польських маєтків відбувався набагато повільніше за темпи зменшення земельних володінь російського дворянства по імперії, що спостерігалось після скасування кріпацтва: з 87200 тис. дес. у 1862 р. до 41100 тис. у 1914 р., або на 58,9%. Станом на 1914 р. поляки (порівняно з 1861 р.) втратили лише третину маєтків²³.

Магнатські латифундії Сангушків, Потоцьких, Браницьких та інших землевласників переживали економічне піднесення, перетворившись на приватні підприємства у галузях харчової промисловості, пов'язаних з переробкою сільськогосподарської продукції – цукроваріння, виробництво товарного хліба, винокуріння тощо. Розвиткові виробництва зерна, цукру, торгівлі лісом сприяло залучення техніки, дешевої робочої сили, а також упровадження нового виду транспорту – залізниці. Після 1890 р. осторонь залізничної мережі залишилася лише Волинь. Відомі випадки, коли великі землевласники прокладали у своїх маєтках вузькоколії (Марія Потоцька) або локальну колію (як Йосип Потоцький, наприклад, з Коростеня через Овруч до Кам'яця-Подільського).

Спільні економічні інтереси змусили поляків співробітничати з російськими поміщиками, промисловцями та банкірами. Цьому сприяла діяльність заснованих у великих містах імперії сільськогосподарських товариств – галузевих громадських організацій. У Києві таке товариство засновано було ще 1876 р. і до 1898 р. лишалося єдиним на Правобережній Україні науково-практичним центром губерньського рівня. Його значення посилювалося відсутністю земства на території Південно-Західного краю до 1911 р.²⁴

На кінець XIX ст. відомі польські аристократичні родини в Російській імперії вже дістали офіційне підтвердження власних гербів і титулів, мали почесні звання та обіймали посади при царському дворі. Представники колишніх магнатських родів перебували на дипломатичній службі або в російській армії (як-от Маврикій Замойський, Константи Браницький, Адам-Міхал Замойський), брали участь у політичному житті (Володимир Грохольський, Маврикій Замойський, Йосип Потоцький, Владислав Браницький, Роман-Даміан Сангушко, Франциск Потоцький), навіть залишаючись під поліцейським наглядом (Роман-Даміан Сангушко, Йосип Потоцький).

Початок нового сторіччя приніс поступки для поляків у земельному питанні. Іменний указ від 1 травня 1905 р. надавав особам польського походження права оренди, застави та надбання земель у Західному краї виключно в осіб польського походження. У росіян дозволялося набувати землю тільки для ліквідації через-смужжя та господарчого округлення меж. З промисловою метою санкціонувався

²³ Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914... – С. 77, 69.

²⁴ Чайка Н. Становлення наукових установ при сільськогосподарських товариствах Правобережної України (друга половина XIX – початок XX ст.) [Електронний ресурс] // Історія науки і біографістика – 2006. – № 1; <http://www.nbu.gov.ua/E-Journals/INB/2006-1/06cngtpu.html>

купівля земельног майна за межами міст і містечоку розмірі, що не перевищував 60 дес.²⁵.

До такого кроку імператора спонукала революційна стихія, що почала набирати силу в Царстві Польському а в українських губерніях проявилась у селянських бунтах.

2. “Розлад духовний був великим, і виникали гострі та пристрасні дискусії”. Зміни у внутрішньополітичній ситуації Росії, що з запізненням, але досить динамічно вступила в період капіталістичної промислової революції; загострення суспільних протиріч – боротьба старого з новим; зростання ліберальних настроїв у середовищі поміщиків, буржуазії інтелігенції та воєнні невдачі 1904 р. – усе це змусило поляків опрацьовувати плани використання ситуації в Росії для політичної боротьби.

Уособленням польської національної ідеї на зламі століть стали націонал-демократи (ендеки) на чолі з Романом Дмовським²⁶, котрі проголосили гасло відновлення національного руху на польських землях, кінцевою метою якого мало стати відродження незалежної Польщі²⁷. Обстоюючи інкорпорацію українських земель – Поділля, Волині і Східної Галичини – у майбутню Польську державу, Р. Дмовський вважав нереальним відновлення її в кордонах 1772 р.²⁸. Націонал-демократи відмовляли українцям у праві творення власної держави. Разом з тим вони закликали українців до гартування в нелегкій боротьбі за самовизначення. Проти невіправних наслідків для шляхти такого роду “національного егоїзму”²⁹ пророчо застерігав В’ячеслав Липинський³⁰.

А втім, національна ідея в “наступальному” варіанті не знайшла розуміння серед консервативно мислячої польської аристократії Правобережної України. Феномен подвійної історичної свідомості полонізованої шляхти зі східних “кресів” – усвідомлення шляхтою нерозривних зв’язків з історією краю, де впродовж століть мешкали предки і розташовані були маєтки (“мала батьківщина”), а разом з тим відчуття невід’ємної приналежності до “польської політичної нації” – наприкінці ХІХ ст. втілювався в крайовій ідеології. Вона набула завершеного теоретичного обґрунтування на початку ХХ ст. у працях таких діячів білорусько-

²⁵ ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 642. – Спр. 497. – Арк. 13зв.

²⁶ Р. Дмовський приділяв увагу “українському питанню” впродовж життя. Його основні праці, в яких зокрема висвітлено взаємини з українським населенням, – “Думки сучасного поляка” (1903), “Німеччина, Росія і польська проблема” (1908), “Польська політика і відродження держави” (1925), “Українське питання” (1930).

²⁷ Павельєва Т. Польская фракция в Государственной Думе 1906–1914 годов // Вопросы истории – 2000. – № 3. – С. 111.

²⁸ Репринцев В. Україна в польських зовнішньополітичних доктринах // Українська державність у ХХ ст.: Історико-політологічний аналіз. – К., 1996. – Розд. 2. – Гл. 2.

²⁹ Рефлексія В. Липинського на третє видання “Думок сучасного поляка” Р. Дмовського. Йому передувала програмна праця Зигмунта Балицького “Національний егоїзм і етика” (1902), видана окремою брошурою у Львові. Див. на сайті краківського “Осередку політичної думки”: <http://www.omp.org.pl/subjects.html>

³⁰ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie... – S. 76.

литовського консервативного руху, як Роман Скірмунт³¹, Болеслав Яловецький³², Міхал Ромер³³, Констанція Скірмунт³⁴. Крайова ідеологія ґрунтувалась на ідеї політичної нації. Крайовці стверджували, що все корінне населення історичної Литви, незалежно від його етнічно-культурної приналежності, є “громадянами краю” і тим самим належить до однієї політичної нації. У період загострення етнічних відносин крайова ідеологія стала ідеологією національної злагоди. Вона виразно протистояла етнічному шовінізму.

Поширення крайової ідеології серед польських землевласників Правобережної України, безперечно, було зумовлене політичною ситуацією. Для польських дворян, що опинилися в оточенні з одного боку вороже налаштованих російських урядовців і частини поміщиків, а з другого – збунтованого українського населення, відкривалися два шляхи існування – угодовство або ж публічна діяльність на користь краю та відкритість діалогу з українцями.

Про прагнення замирення з українцями перед спільним ворогом, яким поляки вважали російський уряд, свідчить, зокрема, прокламація, підписана “Територіальним політичним товариством”, що поширювалась у м. Старокостянтинів (маєтку Жевуських), а також програма цього товариства, виявлена в управителя маєтків графа Жевуського Прокламація, видана в Києві у червні 1905 р. й присвячена страйкам, проголошувала необхідність об’єднання попри різне економічне становище поляків (“працедавців”) і українців (“русинів” – “наймитів”) у боротьбі з Росією. Програма, переписана від руки, передбачала національно-культурну автономію для “кресів”³⁵.

Проти польського консерватизму в його “крайовому” варіанті виступили націонал-демократи в ідеологічній боротьбі, що розгорнулася під час революції 1905–1907 рр. на шпальтах польської преси. Акцепція поляками історичних реалій не означала відмову від власної етнічної ідентичності і відкидання думок про потребу розірвання пут при ліпшій нагоді³⁶. В основі дискусії лежало питання вибору національних чи територіальних пріоритетів у вирішенні польського питання.

Націонал-демократи розцінили Маніфест 17 жовтня 1905 р., що обіцяв дарування конституції та громадянських свобод, а також скликання законодавчого органу (Думи), як визначальний успіх. Виборча платформа націонал-демократів (до неї приєдналися реалісти) містила вимогу національно-культурної автономії для польських територій. Кроком до автономії ендеки вважали негайне відновлення прав польської мови в школах, судочинства та адміністрації.

³¹ [Skirmunt R.] Nowe hasła w sprawie odrodzenia narodowości litewskiej. – Lwów, 1904; [idem.] Głos przeszłości i potrzeba chwili: Stanowisko szlachty na Litwie i Rusi. – Lwów, 1905.

³² [Jałowiecki B.] Litwa i jej potrzeby: Narodowy katechizm Litwy. – Wilno, 1905.

³³ Romer M. Stosunki etnograficzno-kulturalne na Litwie. – Kraków, 1906.

³⁴ [Skirmunt K.] O prawdę i zgodę z powodu Głosu litwinów do magnatów, obywateli i szlachty na Litwie i odpowiedzi młodego szlachcica litewskiego. – 2-e wyd. – Lwów, 1906.

³⁵ ЦДІАК України – Ф. 274. – Оп. 1 – Спр. 3226. – Арк. 533, 804–805зв.

³⁶ Epstein T. Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego na Ukrainie w II połowie XIX w. – Warszawa, 2005. – S. 250.

Серед аристократичних родин Правобережної України не було одностайності щодо шляхів реалізації політичних свобод, проголошених у маніфесті.

От як згадувала реакцію оточення Марія-Малгожата Потоцька: “Скільки надій пов’язано було з тим першим проголошенням свободи та людських прав у Російській державі! Вірилося ще словам тоді! Яке то було піднесення, багато коментарів, міркувань... але дехто одразу вже не довіряв. Надто побоювалися, з одного боку, збуреного стану умів у країні, з другого, нехиті влади і бюрократії до реформ, а ще слабкості та неодностайності у вищих сферах. Бо ця конституція була до певної міри вимушеною, а не наданою добровільно – це відчував кожен. Незважаючи на це, поки що загальна радість і піднесення брали гору над іншими почуттями”³⁷.

Опублікований 11 грудня 1905 р. закон про вибори у Державну думу передбачав розподіл виборців за 4 куріями (селянська, робітничка, міська, землевласницька). Вибори відбулися з 26 березня до 20 квітня 1906 р.

На виборах з’ясувалося, що частина дворянства Царства Польського підтримала виборчу програму націонал-демократів. Серед 37 думських депутатів з Царства Польського, що утворили Польське коло (на зразок кола у пруському та австрійському парламентах), представниками ендеків (34) були нащадки аристократичних родин, як Маврикій Замоїський, Владислав Тишкевич та ін. Натомість серед польських депутатів – великих землевласників з території Правобережної України – фігурували виразники ліберально-консервативного напрямку громадсько-політичної думки, як-от: Йосип Потоцький, господар маєтків Антоніни, Шепетівка та ін.; Щасний Понятовський, юрист за фахом, землевласник; Володимир Грохольський, власник маєтку Гриців. Вони були обрані у Волинській губернії, адже на Волині було розташовано найбільше магнатських латифундій.

За політичними поглядами згадані особи пройшли до I Думи як прогресисти*. Ішлося про світогляд нечисленних політично активних представників буржуазії й інтелігенції, які поділяли ідеї еволюційного суспільного прогресу і виступали за поетапне проведення реформ у всіх сферах життя.

I Державна дума розгорнула роботу 27 квітня 1906 р. Переважали в Думі представники партії кадетів, що здобули третину мандатів. Поляки були представлені 55 депутатами (10% загальної кількості депутатів). Символічно, що до I Державної думи не потрапили чорносотенці, натомість 6 місць одержали євреї.

Про піднесення, що панувало в день відкриття I Державної думи, писав дружині Франциск Потоцький. Уже в перші дні стало зрозумілим, що польські депутати від Західного краю створять окреме Територіальне коло. З листів дізнаємося про закулісну інтригу навколо тих депутатів з Мінської губ. (Александра Ледницького та Віктора Яничевського), які поділяли програму кадетів, адже йшлося про число голосів. Згодом А. Ледницький створив з депутатів національних меншин Російської імперії окрему фракцію автономістів-федералістів.

³⁷ *Potocka M. Z moich wspomnień: Pamiętnik.* – S. 195.

* Як політичний рух прогресизм оформився в Росії впродовж 1905–1907 рр. Фракція прогресистів, що об’єднала поміркованих безпартійних була створена наприкінці діяльності I Думи. Політичну партію вдалося організувати лише під час виборів у III Думу

Депутати з дев'яти губерній Західного краю відмовилися приєднатися до Польського кола, мотивуючи це тим, що їх обирало все населення краю. З двома депутатами з Казані та Петербурга Територіальне коло становило 19 осіб.

Програма Територіального кола передбачала лише вимоги скасування рестрикцій, що уразили місцеве дворянство після Січневого повстання 1863 р., а отже, запровадження земського самоврядування, надання прав костелу До Територіального кола приєднався Йосип Потоцький з Волинської губ.³⁸ Проти поділу польських депутатів у Думі за територіальним принципом виступав Володимир Грохольський.

Інший депутат з Волинської губ. – Щасний Понятовський був обраний товаришем голови І Думи С. Муромцева. Разом з В. Грохольським Понятовський був ініціатором створення на Правобережній Україні конспіративної просвітницької організації “Об’єднання” (“Zrzeszenia”), яка, за висловом Ф. Потоцького, мала відіграти таку саму роль, що й “Союз праці” в Царстві Польському створений на націонал-демократичній платформі³⁹. Щ. Понятовський був також співзасновником газети “Dziennik Kijowski”, видавцем якої був з 1905 р. В. Грохольський.

В. Грохольський головував на третіх вальних зборах представників обох кіл Державної думи та Державної Ради, що відбулися 14 травня 1906 р.⁴⁰ Дискусія розгорнулася навколо двох проектів – литовських автономістів (доповідав П. Вітковський) і комісії, що опрацьовувала відповіді на звернення імператора (І. Друцький-Любецький). Більшість депутатів висловилися проти спілки з кадетами, оскільки останні “надто близько” зійшлися з російськими депутатами-соціалістами. Обговорювалися пропозиції щодо автономії у межах етнічної Литви (рішення листопадового з’їзду 1905 р.), причому затвердити “етнографічні кордони автономної Литви” мав плебісцит. Комісія представила на розсуд депутатів обох кіл проект резолюції. Вирішено було не висувати жодних вимог автономії для Царства Польського. У проекті висвітлено було позицію комісії з таких питань: 1) проект литовських автономістів (залишено на обговорення в Думі); 2) аграрна реформа (ухвалено примусове відчуження землі і створення “державного фонду”); 3) реорганізація Державної Ради (як національного вищого представницького органу) та 4) впровадження загального голосування. Депутати з Волинської губ. висловилися проти відчуження землі (Щ. Понятовський, Й. Потоцький) та проти загального голосування (Щ. Понятовський).

З 14 депутатів Білорусько-Литовського краю, що вступили до Територіального кола в І Думі, 9 були крайовцями ліберально-консервативного напрямку. Частина з них увійшли до І Думи як представники Конституційно-католицької партії Литви та Білорусі, що її заснував єпископ віленський Е. фон дер Ропп у лютому 1906 р.⁴¹, (Б. Яловецький, Е. фон дер Ропп) або як про-

³⁸ Polski słownik biograficzny. – Warszawa, 1984–1985. – Т. 28. – С. 78–80.

³⁹ Potocka M. Z moich wspomnień: Pamiętnik. – С. 428.

⁴⁰ <http://dziedzictwo.polskapl/katalog/skarb,Duma,gid,256108,cid,4386.htm>

⁴¹ Партія мала об’єднати ідеологію християнської демократії із засадами крайової ідеології. Історію її створення див.: *Смалянчук А.* Палякі Беларусі і Литвы ў рэвалюцыі 1905–1907 гг. – Гародня, 2000.

гресисти (Р. Скимунт, А. Сонгайло, І. Друцький-Любецький). Крайовці разом з чотирма кадетами, які, зрештою, наближалися за поглядами до демократично-ліберальної течії крайовців, та одним націонал-демократом представляли інтереси 47,1% родового та 24% особистого дворянства білорусько-литовських губерній – землевласників, урядовців нижчого рангу та інтелігенції, які вважали рідною польську мову. Кількість польського населення Білорусько-Литовського краю була не менше ніж 563,8 тис. (5,6%) і не перевищувала 1612,3 тис. (16,3%). Серед польського населення краю родове дворянство становило від 24% до 29% (для порівняння: родове російське дворянство не перевищувало 5% усіх росіян); селяни – 40,2% (або 80% усього населення Білорусі та Литви)⁴².

Депутати-крайовці обстоювали територіальний принцип діяльності (рішення віленського січневого з'їзду 1906 р.). Територіальне коло не співпрацювало з парламентськими фракціями білорусів, литовців чи українців через конфлікт дворянсько-селянських інтересів. Це яскраво проявилось під час обговорення аграрної реформи, що передбачала парцеляцію маєтків. У цій дискусії від Територіального кола взяли участь, зокрема, Йосип Потоцький з Волинської губ. та Роман Скимунт з Мінської губ. Їх виділяємо через те, що Р. Скимунт сформулював засади крайової ідеології, а Й. Потоцький прихильно ставився до крайовців, будучи з 1891 р. у складі акціонерів тижневика “Край”, що виходив з 1882 р. у Петербурзі – органа крайовців з Правобережної України, – і долучившись у 1907 р. до їх організаційного оформлення.

Р. Скимунт як член аграрної комісії виступав з цього питання двічі. Захищаючи приватну власність, він убачав збільшення селянської землі шляхом добровільної купівлі-продажу за допомогою держави та органів самоврядування. Р. Скимунт припускав можливість відчуження великої земельної власності, але в крайніх випадках і на принципах повного відшкодування власникові⁴³.

Й. Потоцький, володар близько 60 тис. дес. у Заславському та Новоград-Волинському повітах, виступав проти збільшення селянського землеволодіння за рахунок парцеляції. Обстоюючи консервативні погляди, він вважав, що поляки в Російській імперії можуть отримати певну автономію лише через посилення економічного становища. Ці погляди критикував В. Грохольський на сторінках газети “Dziennik Kijowski”, звинувачуючи угодівське миставленні до політики царського уряду. Не поділяли їх також у групі великих землевласників і фінансистів, об'єднаних навколо тижневика “Край”.

І Державна дума припинила діяльність вже 8 липня 1906 р.

Спільні економічні інтереси змусили польських і російських поміщиків з Волинської губ. у вересні 1906 р. у Житомирі об'єднатися в “Союз землевласників і землеробів”. На з'їзді, очолюваному Р. Сангушком, порушили питання про внесення змін до закону про вибори і впровадження голосування на пропорцій-

⁴² *Його ж.* Паміж краёвасцо і нацыянальнай ідэяй... – С. 121, 29; *його ж.* Палякі Беларусі і Літвы... – С. 37.

⁴³ *Polski słownik biograficzny.* – Warszawa; Kraków, 1998. – Т. 38/2. – З. 157. – С. 184–187.

них засадах⁴⁴. Проте вже 24 жовтня 1906 р. Міністерство внутрішніх справ позбавило права голосу осіб, що винаймали землю.

До II Державної думи (20 лютого 1907 р. – 2 червня 1907 р.) представники польських аристократичних родин з Правобережної України не пройшли.

Через успішну діяльність націонал-демократів у виборчій кампанії до II Думи і відмову крайовців від блоку з іншими партіями поляки західних губерній втратили місця. Кількість членів Територіального кола зменшилась до 10, з них крайовців у II Думі налічувалось 8. Вже 3 березня 1907 р. був опрацьований і ухвалений регламент Територіального кола, що змінило назву на “Коло депутатів поляків-конституціоналістів Литви і Русі”⁴⁵. Загалом поляки з Царства Польського та Західного краю одержали 46 місць.

Депутатам-ендекам з Польського кола Думи першого скликання вдалося повторно отримати 11 з колишніх 34 мандатів і зберегти керівництво фракції. До II Думи був обраний їх лідер Роман Дмовський. Націонал-демократи в II Думі поставили на обговорення проект основних положень автономного устрою Царства Польського, посилаючись на досвід Галичини у складі Австро-Угорщини*.

Підсумовуючи діяльність на Правобережній Україні по виборах у Державну думу першого та другого скликань, російські урядовці наголошували, що поляки “проводили свою окрему польську політику і пов’язували свої польські інтереси в Південно-Західному краї з інтересами Царства Польського і мріють тепер [1907 р.], об’єднавшись із поляками Північно-Західного краю та Білорусі, під керівництвом та за вказівками з Варшави, відновити в краю першість (в оригіналі: “первенствующую роль”. – Н. Ч.) польської нації”⁴⁶.

Розпуск II Державної думи і новий закон про вибори від 3 червня 1907 року, в якому перевага надавалася заможним верствам населення, дали поштовх до активізації польських правих сил.

3. “Відмовитися від національного догмату..” Зважаючи на незначну кількість поляків на Правобережній Україні й вороже ставлення російських урядовців до поляків, частина польської шляхти вирішила йти на вибори в III Думу, відступивши від національних гасел.

Виборчій кампанії до III Державної думи, що розпочалася в Київській, Волинській і Подільській губерніях, передувала дискусія щодо тактики польських депутатів у Думі першого та другого скликань. Її відгомін є в листуванні Франциска-Ксаверія Замойського. Австрійський підданий, він був позбавлений права брати участь у виборах у Державну думу. Позиція його оточення – зокрема Романа-Даміана Сангушка, Станіслава Гарновського, Станіслава Грохольського – що належало до старшого покоління і сповідувало консервативну ідеологію

⁴⁴ ЦДІАК України – Ф. 256. – Оп. 1. – Спр. 185. – Арк. 43.

⁴⁵ Dziennik Kijowski. – 1907. – № 52. – S. 5.

* Галичина в межах Австрії 1772–1918 рр. обіймала майже все колишнє Руське воєводство, південну частину Белзького і Чортківщини в Подільському воєводстві та Збаражчину у Волинському а також суто польську Західну Галичину.

⁴⁶ ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545. – Арк. 44.

зводилася до трьох тез, сформульованих Р. Сангушком: 1) відмова від співробітництва з ендеками та соціалістами; 2) утримання від злиття з Польським колом у Думі; 3) відмова від національних догматів і утворення змішаного клубу усіх нацменшин краю за політичними поглядами⁴⁷.

Ці погляди не поділяв Володимир Грохольський, який у національному питанні обстоював націоналістичні ідеї. Він критикував позицію крайовців, вважаючи, що поляки з західних губерній Російської імперії і з Царства Польського мають спільно обороняти свої права в Думі. Як редактор і співзасновник газети “Dziennik Kijowski” (виходила в Києві впродовж 1906–1920 рр.)^{*}, Володимир Грохольський сприяв її метаморфозі у партійний орган ендеків, проти чого висловлювалися прихильники польсько-українського замирення. Адже в першому числі газети було виголошено ідею спільного ворога (з цензурних міркувань замість “Росія” написано “російський урядовець”), визнано необхідність співпраці з українцями, задекларовано відмову від “підтримки національних антагонізмів”⁴⁸. Однорумці Франциска-Ксаверія Замойського передавали з рук до рук лист Станіслава Грохольського власника маєтку П’ятничани, з приводу політичного спрямування газети. С. Грохольський, зважаючи на складність ситуації поляків на українських землях, – порівняно із ситуацією поляків у Царстві Польському – визнавав неприйнятним перетворення часопису на орган націонал-демократів на Правобережній Україні, прагнення редакції нав’язати читачам партійні погляди⁴⁹.

Обговорення думської тактики в пресі виявило дві течії польської громадсько-політичної думки, що їх поділяли власники маєтків на Правобережній Україні, – 1) консервативну, представлену прибічниками крайової ідеології і 2) націонал-демократичну, репрезентовану ендеками⁵⁰. Обидві політичні течії, як бачимо, мали прихильників серед відомих у історії польських родин. Посідаючи на Правобережній Україні велику земельну власність, вони не були байдужими до долі краю.

Польські землевласники, настрої яких уособлювало не лише оточення Франциска-Ксаверія Замойського – Роман-Даміан Сангушко, Станіслав Тарновський, Станіслав Грохольський, а й представники молодшої генерації, як-от Йосип Потоцький, Михайло Тишкевич, Казимир Бужанський, Собанські, Шашкевичі та ін., розраховуючи на неорганізованість російської і української аристократії та слабкість православного духовенства, прагнули об’єднатися навколо нової політичної сили. Ідея створення “організації, що могла б успішно спростувати або паралізувати небезпечні зловмисні наміри” російських урядовців, які “без будь-

⁴⁷ Там само. – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 48–48зв.

^{*} Найбільше чисел газети (1906–1915) збереглося в Бібліотеці ім. В. Стефаніка у Львові; <http://www.oss.wroc.pl/local/lwow> У Києві в НБУВНАН України є лише окремі примірники за різні роки.

⁴⁸ Dziennik Kijowski. – 1906. – № 1. – С. 1. Цит. за кн.: Epsztein T. Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemiństwa polskiego... – С. 254.

⁴⁹ ЦДДАК України – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 42.

⁵⁰ Lipiński W. Szlachta na Ukrainie... – С. 74.

яких вагань зметуть з краю останні польські рештки”, виникла на з’їзді землевласників уже в листопаді 1906 р. Було ухвалено звернутися до генерал-губернатора за дозволом з’їхатись у Києві⁵¹.

Граф Михайло Тишкевич, один з ініціаторів об’єднання ліберально-консервативного напрямку, згодом діяч українського консервативного руху, надіслав телеграму до київського генерал-губернатора В. А. Сухомлинова на підтримку зборів у Києві з метою організації “місцевої поміркованої польської партії”⁵². Урядовці дали згоду на проведення зборів 27 серпня 1907 р. в Києві, у приміщенні “Гранд-готелю”. У зборах брали участь не тільки можновладці, представники старовинних магнатських родів, як Роман Сангушко, Михайло Тишкевич, Йосип Потоцький, Собанські, а й представники середньої шляхти – брати Шашкевичі, Казимир Бужинський, Станіслав Прушинський та інші.

Даючи дозвіл на заснування нової політичної організації ліберально-консервативного напрямку, російська місцева влада мала на меті розколоти польський рух, вбачаючи в новій організації противагу шовіністичним осередкам і ідеям всепольським⁵³.

З’їзд у Києві 27 серпня 1907 р., згідно з затвердженим місцевою владою порядком денним, оголосив про створення Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях (Polskie stronnictwo krajowe w guberni kijowskiej, wołyńskiej i podolskiej) На з’їзді обговорено тактику щойно заснованої партії на виборах до III Державної думи.

На наступному з’їзді в листопаді того ж року затверджено проект статуту партії, в якому декларовано легальні засади діяльності, та обрано головою Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях князя Романа-Даміана Сангушка⁵⁴.

Статут проголошував мету партії – на ґрунті російської державності, монархічно-конституційних засадах мирне співіснування з іншою частиною населення, згладжування національного та класового антагонізмів. Завданням крайовців було створення належних умов для розвитку економічного, культурного та духовного життя всіх верств польської людності, передусім для досягнення її повної рівноправності. Збереження приватної земельної власності було визнане за головну умову реалізації проголошеної у статуті мети.

Задля досягнення мети крайовці, аби уникнути відособлення, проголошували курс на співпрацю та створення передвиборчих угод з іншими польськими політичними партіями, якщо їхні програмні принципи не суперечили засадам крайової партії, а також з неупередженою щодо поляків частиною російського дворянства.

Проте в Російській імперії це була не єдина партія, заснована на засадах крайової ідеології ліберально-консервативного напрямку.

⁵¹ ЦДДАК України – Ф. 256. – Оп. 2. – Спр. 185. – Арк. 42зв., 47.

⁵² Листування з місцевою владою див.: Там само. – Ф. 442. – Оп. 857. – Спр. 37 – Арк. 11–21.

⁵³ Там само. – Арк. 15.

⁵⁴ Листування з приводу з’їзду див.: Там само. – Спр. 560. – Арк. 1–4.

Існування прихильників крайової ідеології серед вищих верств польського населення на Правобережній Україні підтверджують виявлені епістолярії родини графа Констати Потоцького, власника маєтків на Поділлі. Потоцькі з Печери на Поділлі та їхні родичі Замоїські з Козлувки на Люблінщині⁵⁵ мали також земельну власність у Гродненській губ. й у Вільно. Зокрема, Клюковецький ключ у маєтку Рудка в Гродненській губ. Марія-Пелагія Замоїська з дому Потоцьких одержала від матері як виділ за шлюбним контрактом. З родинного листування дізнаємося, що влітку 1907 р. (коли відбувалася підготовка до виборів у III Думу згідно з новим виборчим законом) її чоловік Адам-Міхал Замоїський мешкав у маєтку.

Як підданий Царства Польського, він був позбавлений виборчого цензу на території Гродненської губ. За законом про вибори (1905) жінка не брала участі у виборах, але їй дозволялося передати свій виборчий ценз чоловікові. Отож, завдяки дорученню Марії-Пелагії Потоцької граф дістав змогу брати участь у губернському виборчому комітеті й виявити свою позицію на виборах у III Державну думу⁵⁶.

Підпис Адама-Міхала Замоїського стоїть під резолюцією з'їзду делегатів виборчих комітетів дев'яти західних губерній, що відбувся в Києві 1–2 вересня 1907 р. У цьому документі засвідчувалася вимога обранців польського населення західних губерній Російської імперії сформулювати окреме та "безперечно самостійне коло". Депутати, які становили в III Думі польсько-литовсько-білоруську групу, мали враховувати особливості розвитку краю, виходити з інтересів усіх національностей, які мешкають у регіоні. У загальнонаціональних інтересах депутати об'єднувалися з Польським колом, яке репрезентувало населення Царства Польського. Адам-Міхал Замоїський разом з Юліаном Толлочком представляв на київському з'їзді Гродненську губ.⁵⁷

З діячами польського консервативного руху в Литві та Білорусі – Юліаном Толлочком, депутатом Територіального кола в Думі першого скликання Чеславом Янковським, сенатором Державної Ради, єпископом Дмитром Корибу-Дашкевичем – графа Констати Потоцького та його зятя Адама-Міхала Замоїського (власника маєтку Козлувка Люблінської губ.) зблизила діяльність у Гродненському сільськогосподарському товаристві, заснованому 1901 р. Через Юліана Толлочка А. Замоїський був обізнаний з діяльністю Чеслава Янковського на посаді редактора "Kuriera Litewskiego", співпрацював з ним.

Спостерігаючи за дискусією з ендеками в київській пресі, К. Потоцький і А. Замоїський застерігали проти можливих провокацій з боку російської влади.

Листування Потоцьких засвідчує їхню обізнаність щодо створення Крайової партії Литви і Білої Русі (функціонувала на території Литви та Білорусі), започат-

⁵⁵ Черкаська Н. Графи Замоїські – власники Козловецької ординації у документах ЦДІАК України. (До генеалогічних зв'язків однієї з гілок роду) // Архіви України. – 2002. – № 1/3. – С. 205–231.

⁵⁶ ЦДІАК України. – Ф. 49. – Оп. 3. – Спр. 311. – Арк. 24, 24зв.

⁵⁷ Смелянчук А. Ф. Паміж краёвасцю і нацыянальнай ідэяй: Польскі рух на беларускіх і літоўскіх землях, 1864–1917. – С. 144.

кованої в червні 1907 р. у Вільні. Втім, як партія на Правобережній Україні, так і Крайова партія Литви і Білої Русі не мали впливу на результати виборів у III Державну думу.

Свої погляди крайовці (Р. Скірмунт, Б. Яловецький, К. Скірмунт, Ч. Янковський та ін.) обстоювали у виданих працях і на сторінках періодичних органів, що виходили у Вільні (з 1905 р. – “Kurier Litewski”, з 1906 р. – “Gazeta Wileńska”). У 1905 р. ідеолог білорусько-литовських крайовців Р. Скірмунт опублікував звернення “Крайової партії Литви і Русі”, в якому виклав конкретну програму соціально-економічних, політичних і культурних перетворень краю (“Литви і Русі^{*}”)⁵⁸. Через таку назву її подекуди плутають із Крайовою партією, заснованою у Києві. Але вже в наступному зверненні на початку 1906 р.⁵⁹ Р. Скірмунт змінив думку щодо назви партії. Запропонована ним назва “Крайова партія Литви і Білої Русі” засвідчила зміни у свідомості крайовців у бік білоруських коренів, і термін “Русь” поступово зникнув з їхньої публіцистики.

Програма партії, виголошена Р. Скірмунтом, стала взірцем при опрацюванні Статуту Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях.

На відміну від литовських і білоруських поляків, на Правобережній Україні прихильникам крайової ідеології не вдалося заснувати свій періодичний орган. Фактично цю роль виконував петербурзький “Краї”, співредактор якого брав участь у київському з’їзді. До того ж, акціонерами видання були Йосип Потоцький і його зять Владислав Браницький, відомий українофільськими поглядами.

Крайова партія в Київській, Волинській і Подільській губерніях не мала впливу на виборах у III Думу. Серед обраних 14 поміщиків від трьох губерній Південно-Західного краю поляків не було⁶⁰.

4. “...Культура дорогого мені краю дуже лежить мені на серці...” Проголошені в статуті Крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях завдання – сприяння духовному розвитку польської людності, шкільництву – її засновники втілювали у власних маєтках. Так, князь Р. Сангушко, який перебував під таємним наглядом, відкривав польські школи та притулки. У рапорті начальнику Волинського губернського жандармського управління від 3 березня 1911 р. таємний агент перераховує маєтки Р. Сангушка, де з 1907 р. на кошти власника існували притулки для дітей-поляків. Зокрема, згадує містечка Славуту, Білогородку місто Заслав (Ізяслав), а також ті маєтки, що на той час належали графові Й. Потоцькому – Шепетівку, Антоніни та ін.⁶¹.

Крайовці ліберально-консервативного напрямку, які мешкали на Правобережній Україні, далекі були від засад територіального патріотизму в розумінні “українців польської культури”, як себе називало оточення В’ячеслава Липинського (Францишка Вольська, Антоній Васютинський, Людвик Седлецький, Тадеуш

* До 1906 р. назва “Русь” у Р. Скірмунта означала українські та білоруські землі.

⁵⁸ Kurier Litewski. – 1905. – № 65.

⁵⁹ Ibidem. – 1906. – № 78.

⁶⁰ ЦДІАК України – Ф. 442. – Оп. 637. – Спр. 545. – Арк. 59зв.

Михальський та ін.). Вони являли собою демократично-консервативну течію польської громадсько-політичної думки.

В. Липинський вважав, що саме місцева польська шляхта як політична еліта має виконати свій громадський обов'язок стосовно українського народу. Поборник крайової ідеології він вперше виступив у праці “Шляхта на Україні” (1908), що її замислив як альманах. В. Липинський різко критикував ту частину місцевої шляхти, котра підтримала націонал-демократів за жорстку антиукраїнську позицію. Він застерігав, що прірва між польськими панами та українськими селянами лежить не лише через майновий стан, але через історичну прірву, “витворену історією культуру чужу місцевому населенню та краю”. Закликаючи шляхту до пробудження української свідомості, В. Липинський визнавав ворогами українського народу “своїх недоляшків”, протиставляючи їм “вірних синів українського народу” – Михайла Кричевського, Юрія Немирича, Данила Братковського та ін.

Оточення В. Липинського покладало надії на фінансову підтримку часопису “Przegląd Krajowy” (1909) з боку великих землевласників, відомих українофільськими поглядами, зокрема графа Михайла Тишкевича з Андрушівки на Поділлі та Владислава Браницького зі Ставища на Київщині (за висловом М. Тишкевича, “поляк за походженням, [Браницький] серцем був українцем”⁶²).

Серед великих землевласників були такі, хто вбачав у територіальному патріотизмі повернення до коренів, сприяв розвитку української культури. До таких осіб належав Михайло Тишкевич*, представник відомого в історії Великого князівства Литовського з половини XV ст. магнатського роду Тишкевичів. Зокрема він, один з ініціаторів заснування Крайової партії в Києві, фінансував 1908 р. видання “Noworocznika literackiego polsko-ukrańskiego”⁶³, прибуток від якого передано було на будівництво пам'ятника Т. Шевченкові в Києві, а також на повернення праху Юліуша Словацького до краю**. Перед початком Першої світової війни М. Тишкевич заповів Українському науковому товариству в Києві та “Просвіті” фундацію на українські просвітницькі цілі.

Упевнившись у бездіяльності Польської крайової партії в Київській, Волинській і Подільській губерніях, М. Тишкевич долучився до українського консервативного руху, підтримавши групу “українців польської культури” на чолі з В. Липинським та заснований ними “Przegląd Krajowy”. Політичні уподобання (негативне ставлення до польських ендеків і російських чорносотенців; україно-

⁶¹ Там само. – Ф. 276. – Оп. 1. – Спр. 304. – Арк. 223, 216, 232.

⁶² Цит. за кн.: *Gancarz B.* My, szlachta ukraińska... – S. 117, przyp. 85. Див. ще: *Polski słownik biograficzny.* – Kraków, 1936. – Т. 2. – S. 412–413.

* Під час національно-визвольних змагань українського народу був послом у Ватикані від УНР, а також делегатом на Паризькій мирній конференції 1919 р. Див.: *Терещенко Ю.* Причинки до історії галицького консерватизму// Український консерватизм і гетьманський рух: історія, ідеологія, політика / Під ред. Ю. Терещенко – К., 2000. – С. 29.

⁶³ *Epsztajn T.* Z piórem i paletą: Zainteresowania intelektualne i artystyczne ziemianstwa polskiego... – S. 423.

** Прах поета-романтика Ю. Словацького який походив з Волині, перевезли з Парижа до Кракова 1927 р.

фільство) та дорікання у консерватизмі ускладнили його становище в суспільстві, як він скаржився в листах до М. Грушевського⁶⁴.

Інтерес до програми кола В. Липинського виявляли не лише прихильники крайової ідеології. Скажімо, у зборах, що відбулися в Києві на початку 1909 р., брали участь і колишні депутати І Державної думи – Станіслав Горватт (від Київської губ.) та Володимир Грохольський, засновник газети “*Dziennik Kijowski*”. Родич останнього, учасник подій, співголова польського “Товариства охорони старожитностей на Русі” (1917–1918) у Києві, видавець часопису “*Herold*” у міжвоєнній Польщі Людгард Грохольський, автор звернення “*Do szlachty*” (1930), опублікував спогади про В. Липинського⁶⁵.

Жеребзвів на початку 1919 р. Вячеслава Липинського, посла УНР у Відні, зі ще одним колишнім думським депутатом – Йосипом Потоцьким, який 1907 р. підтримав ідею створення Крайової партії у Києві. Переймаючись долею залишених у маєтку Антоніни на Волині цінних колекцій і родового архіву, Й. Потоцький офіційно звернувся до посла з проханням надати охорону його маєтку. У листі він висловлює близькі В. Липинському думки, які зрештою були прийнятними й для оточення Й. Потоцького “Яко довголітній мешканець України, котрому розвиток і культура дорогого мені краю дуже лежить мені на серці, гадаю, що пропажа цих збірок була б великою безповоротною стратою, не тільки для мене особисто, але яко частинки національного добутку і для цілого краю, його історії і культури”⁶⁶.

Територіальний патріотизм упродовж XIX ст. був притаманний тій частині шляхти Правобережної України, яка, маючи польське коріння, сповідувала українофільські погляди. Проте на початку XX ст. ідея автономії українських земель у складі відновленої Речі Посполитої 1772 р. не мала прихильників на Правобережній Україні. Навіть націонал-демократи, які займали жорстку позицію щодо українського народу, змушені були на той час відмовитися від ідеї відродження Польщі “від моря до моря”.

Розмірковуючи над політичними уподобаннями представників відомих у історії аристократичних родів польського походження, слід уникати крайнощів. Адже розуміння крайової ідеології польською елітою на Правобережній Україні мало відмінності.

Крайова ідеологія виникла як опір політиці русифікації західних губерній другої половини XIX ст. Слід було відвернути шляхту від проявів угодовської політики у взаєминах із царською владою під тиском русифікації. Стрижнем крайової ідеології була ідея політичної нації, без огляду на етнічне походження та культурну належність.

На білорусько-литовських землях була сильною історична пам’ять про часи Великого князівства Литовського. Зрештою, під “краєм” розумілися землі

⁶⁴ ЦДІАК України – Ф. 1235. – Оп. 1. – Спр. 782.

⁶⁵ *Grocholski L. Wspomnienie pośmiertne. Ś. P. Wadaw Lipiński // Herold: Organ Kolegium Heraldycznego. – 1930. – № 1. – S. 140–142.*

⁶⁶ Збережено правопис оригіналу. Опубл.: *Черкаська Н. Вячеслав Липинський і Йосип Потоцький (Історія одного листа) // Молода нація. – 2003. – № 4. – С. 202–211.*

колишнього князівства. Крайовці визнавали рівність поляків, білорусів і литовців як корінних народів. Для великих землевласників Правобережної України домінуючими були шляхетські традиції часів Речі Посполитої, зв'язок із польською культурою. У взаєминах з українським населенням навіть ті, хто був відкритий до діалогу, брали до уваги заслуги своїх пращурів у історії України, власні переконання у величчї культурних здобутків польської меншини. Тому українській людині відводилася підпорядкована роль, не йшлося про надання автономії краю (як-от депутати-крайовці вимагали автономії Литви в етнографічних межах). “Крайовосць” правобережної еліти зводилася до усвідомлення нею історичних зв'язків з Україною-Руссю, що асоціювалась із “малою батьківщиною”; любов до неї спонукала шляхту всіляко сприяти розвитку краю. Крайова ідеологія як тактичне знаряддя у політичній боротьбі дістала підтримку на виборах у І Державну думу лише на Волині. У подальшому польський ліберально-консервативний рух Правобережної України, незважаючи на організаційне оформлення, не був представлений у Державній думі.

Використані в статті джерела є лише часткою великого масиву документів початку ХХ ст., що зберігаються на сьогодні у сховищах державних архівів і бібліотек не лише України, а й Польщі, Литви, Білорусі та потребують уваги дослідників.